

KİTABE GELENEĞİMİZDE BÜYÜK SELÇUKLULAR VE İSFAHAN'DAKİ ÖRNEKLERİ

Doç. Dr. Kemal ÖZKURT

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
kemal.ozkurt@omu.edu.tr

Makale Bilgileri	ÖZ
<p>Makale Geçmişi Geliř: 12.09.2019 Kabul: 04.10.2019 Yayın: 27.12.2019</p>	<p>Büyük Selçuklu Devletinin, kendinden önceki sanatsal birikimin, sonraki dönem sanat çevrelerine aktarılmasında önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Başlangıçta kendisine bağılı bölgesel güçlerin zamanla bağımsız devletler olmaları ve Anadolu Selçuklu Devleti örneğinde olduğu gibi sadece bölgesinin değıl, çevre güçlerle mücadele edecek ve mimaride kendine özgü bir gelenek başlatacak devletlerin oluşması da Büyük Selçuklu Devleti mimari ve kitabe geleneğine ayrı bir anlam kazandırmaktadır.</p> <p>Büyük Selçuklu Devleti'nin Nişâbur ve Rey'den sonraki başkenti olan İsfahan, Melikşah gibi güçlü bir sultan döneminde, kapsamlı bir imar faaliyeti ile geniş bir alana yayılan devlet için adeta tüm Selçuklu sanatının özeti olan bir şehir konumuna gelmiştir.</p> <p>Büyük Selçuklu cami mimarisinin öncü yapılarının aynı zamanda Selçuklu kitabelerin de iddialı yapıları olduğu dikkat çekmektedir.</p> <p>Başkent İsfahan'da, Büyük Selçuklu mimarisi kitabelerinde yazı türü, kitabelerin dili, kitabelerin mimari elemanlardaki konumu, kitabelerin yazıldığı malzeme, ayet-i kerimeler, hadis-i şerifler, dua, tekbir, kitabelerde yer alan devlet ricâlinin isim ve unvanları, ayrıca bani ve</p>
<p>Anahtar Kelimeler: İsfahan Büyük Selçuklular Mimari Kitabeler</p>	

inşa sürecinde görev alan zevata ilişkin elkâb ve unvanlar bu çalışmanın konusudur. Ayrıca yapım emirleri ve inşaya ilişkin terminoloji, dönemin politik yapısıyla ilgili siyasal mesajlar, tarih ve takvim ifadeleri de ele alınacak konular arasındadır.

Great Seljuks in our Inscription Tradition and its Examples in Isfahan

Article Info

Article History

Received: 12.09.2019

Accepted: 04.10.2019

Published: 27.12.2019

ABSTRACT

It is seen that the Great Seljuk State had an important place in transferring the artistic accumulation before it to the art circles of the later periods.

The fact that the regional powers under its control in the beginning became independent states and the formation of states that would struggle with the surrounding forces and initiate a unique tradition in architecture, as in the case of the Anatolian Seljuk State, give a special meaning to the architecture and inscription tradition of the Great Seljuk State.

Isfahan became the capital of the Great Seljuk State, after the cities Nişabur and Rey, during the reign of Melikşah. With an extensive urbanization for a wide-ranging state it has become a city which is the summary of all Seljuk art.

It is remarkable that the architecture of the mosque is a priority for both the architecture and the Great Seljuk inscriptions.

In the capital Isfahan, the type of inscriptions in the Great Seljuk architecture, the language of the inscriptions, the position of the inscriptions in the architectural elements, the material in which the inscriptions were written, verses, hadiths, prayers, names and titles of statesmen in the inscriptions, and the titles of the boss and persons involved in the construction process are the subject of this

Keywords:

Isfahan

Great Seljuks

Architecture

Inscriptions

study.

In addition, production orders and terminology related to construction, political messages related to the political structure of the period, date and calendar expressions are among the topics to be covered.

GİRİŞ

Büyük Selçuklular 1040 yılında Gazellilerle yaptıkları Dandanakan Savaşı sonrasında Nişâbur şehrini merkez (başkent) edinmişlerdir.¹ Devlet merkezini daha sonra Rey'e ve nihayet Sultan Melikşah zamanında İsfahan'a taşımışlardır.² Devlet merkezi sıfatıyla İsfahan büyük bir imar faaliyetine konu olmuştur. Büyük Selçuklularla birlikte tekrar yıldızı parlayan şehir, son Selçuklu Sultanı Sencer'in başkenti Merv'e taşınmasından sonra³ ve İran'da sonraki devletler döneminde de önemini hep korumuştur.

Büyük Selçuklu döneminde geniş bir alana yayılan sınırlara rağmen, Selçuklu mimari eserlerini en derli toplu ve anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde günümüze taşıyan şehir İsfahan olmuştur. Buna rağmen, Sultan Melikşah ve sonraki dönemlerde inşa edilen saray, medrese ve hanedana ait bazı yapılarla birlikte kaynaklarda adı geçip günümüze ulaşamayan çok sayıda yapı bulunmaktadır.

En geniş anlamıyla kitabeler, üzerinde yer aldıkları yapının dönemi, bâni ve usta başta olmak üzere, inşa ve denetim sürecinde görev alan şahısları, inşa tarihi, yapı türü gibi bilgileri veren yazılardır. İçinde Türk sanatının da yer aldığı İslam sanatının hemen her döneminde kitabelere rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra tevazu gereği inşa veya onarım kitabesi konmayan yapılar olduğu

1 Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 26-27.

2 Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 499.

3 Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011, s. 17-22.

gibi, farklı sebeplerle yok olup günümüze gelemeyen kitabeler de bir hayli çoktur.

SELÇUKLU ÖNCESİ İRAN MİMARİSİNDE YAZI

İran'da mimari ve sanatta yazıtların kullanılmasının İslam öncesi dönemlere uzanan bir geçmişi vardır. Şuş Çoğazenbil'deki ziguratlarda tuğla kitabeler, Kirmanşah Bistun'da üç dilli kitabeler ve nihayet Taht-ı Cemşid'de çivi yazıları bu durumun önde gelen örnekleridir.⁴

Büveyhi şahlarının Taht-ı Cemşid ve Nakş-ı Rüstem'deki birkaç hatıra yazı uygulamaları kitabelerin farklı bir örneğini sunarken,⁵ Nayin Mescid-i Cuması'nın 350/961-62 tarihli alçı kitabesi İslam dönemi İran'ı için ilk örneklerden gibi görünmektedir. Kunbed-i Kabus'ta tuğla kitabe, Eberku Kunbed-i Âl'deki kitabeler Selçuklu öncesi dönem kitabe geleneğinin önemli örnekleridir.

BÜYÜK SELÇUKLU MİMARİSİNDE YAZI

Büyük Selçuklu Mimarisinde, daha önceki mimari geleneğin bir devamı olarak yazıya önemle yer verildiği görülmektedir. Gerek mimari inşa gerek tezyinata tuğlaya öncelik veren Büyük Selçuklu Mimarisinin, geometrik süslemelerin yanında en önemli süsleme unsurunun yine tuğla malzeme ile yazı olduğu izlenmektedir. Bununla birlikte yazıda alçı ve özellikle minarelerde olmak üzere çini malzemeye de yer verildiği görülmektedir.

BÜYÜK SELÇUKLU KİTABELERİNDE İÇERİK

Besmele

Büyük Selçuklu kitabelerinde Besmeleye sadece ayetlerin başlangıcında değil, inşa kitabelerinde ve dua vb. ifadelerle birlikte yer verildiği görülmektedir.

Ardistan Mescid-i Cuması (Fot. 1), kitabe ve yazılarında en çok besmele bulunan Selçuklu yapılarındandır. İsfahan Mescid-i

4 http://www.iranicaonline.org/articles/epigraphy-iii_11.08.2019.

5 Sheila S. Blair, *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*, New York, Leiden 1992, s. 34

Cuması, Melikşah ve Tâcülmülk kubbelerinde yer alan kufi inşa kitabelerin ikisi de Besmele ile başlamaktadır (Fot. 8-11). Aralarındaki fark ilk kitabede ayet bulunmayıp, ikincisinde bir ayetin öncesinde Besmelenin bulunmasıdır.

Barsiyan Mescid-i Cuması mihrabında yer alan iki Besmeleden biri ayetten önce diğeri bağımsız olarak yazılmışken, aynı caminin minaresindeki kitabede ayetin öncesinde Besmeleye yer verilmemiştir. Sin Camii'nin 529/1134 tarihli mihrabında ve minaresindeki iki kitabede (Fot. 13-14) olmak üzere toplam üç Besmele bulunmaktadır. Zevvare ve Gülpayegan mescid-i cumaları da Besmele yazımının güzel örneklerini sergileyen Selçuklu camileri olduğu görülmektedir (Çizim. 1).

Besmele, Büyük Selçuklu minarelerinden 501/1107 tarihli Çihilduhteran Minaresi'nde iki (Fot. 5), 515/1121 tarihli Gar Minaresi'nde bir, Ziyar Minaresinde bir kez tekrarlanmaktadır.

Ayet-i Kerimeler

Büyük Selçuklu mimarisinde, özellikle dini mimari kitabelerinde ayetlerin yer alması kadar, bulunmaması da dini mimari kitabelerinde ayet bulunma zorunluluğu şeklinde bir algının olmadığını göstermesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi inşa kitabesinde ayete yer verilmemiştir (Fot. 8). Bu durum akla zaten sınırlı bir alanda, yerden yüksek olması dolayısıyla kufi ve büyük harflerle yazılan bir kitabede inşa süreci bilgilerine ilaveten ayetin de bulunmasının zorluğunu akla getirebilir. Ancak aynı camide, kuzey eyvanın arkasında yer alan ve daha küçük ölçekte olan Terken Hatun Kubbesi'ndeki inşa kitabesinde ayetin bulunması anlamlıdır.⁶

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde en çok tercih edilen ayetin, Tevbe Suresi, 9/18. ayeti olduğu görülmektedir.⁷ İkinci kullanım yoğunluğuna sahip sure, Al-i İmrân Suresi olup, 18. ayeti iki

6 Kemal Özkurt, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2005, s. 28.

7 Zevvare Mescid-i Cuması mihrabında ve avlusundaki iki örnekte 18-19 ayetler birlikte yazılmıştır.

kez, 19 ve 188-189 ayetleri de birer kez İsfahan'daki Selçuklu kitabelerinde yer bulmuştur.

İsrâ Suresi de kitabelerde dört kez geçmektedir. Bir örnekte 78. ayet tek başına yer almaktayken diğer örneklerde 78-79, 78-80 ve 78-83 ayet aralıkları yazılmıştır.

Üç örnekte karşımıza çıkan Bakara Suresi'nde ayetlerin tercihinde farklılıklar görülmektedir. 114, 255 ve 285-286 ayetleri kitabelere konu olmuştur.

Fussilet Suresi, 41/33; Hac Suresi, 22/77 ve 22/76-78; Mu'minûn Suresi, 23/1-5 ve 23/1-14 iki kez yer verilen surelerdir.

A'râf Suresi, 7/54; Ahzab Suresi, 33/41-43; Cuma Suresi, 62/9; Fetih Suresi, 48/1; İbrahim Suresi, 14/40-41; İhlas Suresi, 112/1-4; Nebe' Suresi, 78/31-34; Nûr Suresi, 24/36-38; Şûrâ Suresi, 42/11; Tâhâ Suresi, 20/1-5; Zümer Suresi, 39/53 ayetleri birer kez yazılan surelerdir.

Büyük Selçuklu İsfahan kitabelerinde istisnalarla birlikte hemen her yapıdaki kitabelerde ayet bulunması dolayısıyla, mihraptan kubbe eteğine, minarelerde kaideden gövdenin ikinci kısmına kadar yapının hemen her yerinde ayetlere rastlamak mümkündür.

Hadis-i Şerifler

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde Hadislerin doğrudan yer almaması dikkat çekici bir durumdur. Çihil Duhterân Minaresi'nde, Bazı çevrelerce kabul gören ve hadis olduğuna inanılan "خير الناس بعد رسول الله صلى الله عليه على بن ابي طالب" "Hayru'n-nâsi ba'de Rasûlillâhi sallallahu 'aleyhi Aliyyu'nu Ebî Tâlib" Allah Rasulünden sonra insanların en hayırlısı Ali bin Ebi Tâlib'dir ifadesi yer almaktadır.⁸ Burada dikkat çeken durum Hz. Ali'den önce gelen ilk üç halifenin adlarının kasıtlı silinmiş olmasıdır (Fot. 5).

⁸ Lotfollah Honarfar, *Gencine-i Âsâr-i Târihî-yi İsfahan*, Tehran 1350, s. 180.

Yukarıda Çihilduhteran Minaresinde silinen yazının daha geniş şekli, yani 'Aşere-i Mübeşşere'nin faziletine dair ifadeyi Gülpayegan Cuma Camisi kible duvarında bulmaktayız.

خير الناس بعد الرسول صلى الله عليه و سلم ابوبكر الصديق ثم عمر الفاروق ثم عثمان ذى النورين ثم على المرتضى و طلحة و سعد و سعيد و عبد الرحمن بن عوف و ابو عبيدة بن جراح معاوية خالى و خال المومنين رضوان الله عليهم اجمعين و على محبيهم رحمة رب العالمين و على مبغضهم لعنة رب العالمين

Hayrunnasi ba'de'r-Rasûl sallallâhu 'aleyhi ve sellem Ebûbekr es-Sıddîk sümme 'Umeru'l-Fârûk sümme 'Usmânu zi'n-Nûreyn sümme Aliyyu'l-Murtezâ ve Talha ve Sa'd ve Saîd ve Abdurrahman bin Avf ve Ebu 'Ubeyde bin Cerrâh Mu'âviyeh hâlî ve hâlu'l-Mu'minîn rıdvânu'llâhi 'aleyhim ecma'in ve 'alâ muhibbîhim rahmeti Rabbi'l-'âlemîn ve 'alâ mubğizihim la'netu Rabbi'l-'âlemîn.⁹

Rasulullah s.a.v.'den sonra insanların en hayırlısı Ebu Bekr Sıddık sonra Ömer el-Faruk sonra Osman Zinnureyn sonra Aliyyel Murteza ve Talha ve Sa'd ve Sa'îd ve Abdurrahman bin Avf ve Ebu Ubeyde bin Cerrâh ve Muaviye Allah'ın rızası onların hepsinin üzerine olsun. Rabbul Alemîn'in rahmeti onları sevenlerin, laneti de onlara buğz edenlerin üzerine olsun.

Dua Tekbir ve Tesbihler

İsfahan'da Selçuklu dönemi kitabelerinin bir kısmında dua, zikir, tekbir, tesbih kabilinden ifadeler yazılmıştır.

Çihil Duhterân Minaresi'nde, "Tekabbele'llâhu minhu bi-rahmetihî"; 529/1134 tarihli Sin Camii mihrabı üzerindeki kitabede, "Tekabbele'llâhu 'azze ve celle minhu" تقبل الله عز و جل منه "Ve ğafarallahu ve li-vâlidayhi ve li-men de'â lehû bi'l-mağfirati, ve benellahu lehû beyten fil cenneti." و غر الله ولو اليه و لمن دعا له بالمغفرة و بنى "İbareleri bulunmaktadır. Burada Allah'tan baninin hayrını kabul etmesi talep edilmektedir. Zira yaratıcı yapılan bütün iyilikleri mutlak anlamda kabul etme zorunluluğunda değildir.

⁹ Shadabe Azizpour, Ahmad Salehi Kakhki, *Motifs and Inscriptions of Great Mosques From Golpayegan Ardestan and Zaware, Isfahan 1392*, s. 41.

Dilirse kabul eder.¹⁰ Bu anlayıştan hareketle İslam sanatındaki çok sayıda kitabede, yapılan bu hayrın kabul görmesi öncelikli bir yer tutar. Belki de ilk insan, ilk peygamber Adem'in çocuklarından birinin değerini öldürmesinin ard sebebinin yapılan sunumun kabul edilmemiş olması anlayışı, kitabelere bu şekilde yansımış olabilir.¹¹

Yine Sin Camii mihrabında, “El-‘abdu’l-muznibu’r-râcî li-‘afvillâhi te’âlâ” العبد المذنب الراجي لعفو الله تعالى ibaresi yazılmışken (Fot. 13) aynı ifade camiden üç yıl önce inşa edilen minaresinde de bulunmaktadır (Fot. 14). Bu ifade “Yüce Allah’tan affını isteyen günahkâr kul” anlamına gelmektedir. Bu durum özellikle hayır sahiplerinin inşa ettirdikleri eserler karşısında gurur ve kibre kapılma durumlarını izâle etme anlamında, tevazuu ifade eden bir yaklaşımdır. Kitabelerdeki hiyerarşide sultanlara aşırı övgülerle iltifat edildikten sonra gelen banilerin sultan karşısındaki konumları da bu tevazuda ikinci bir etkendir.

Zevvare Mescid-i Cuması güney eyvanındaki kitabede Besmeleden sonra yer alan “ve bihî nesteîn” و به نستعين ifadesi de sadece Allah’tan yardım dileriz anlamındadır.

İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmülk Kubbesinde yer alan kitabede (Fot. 9), bâni için “Hatemallahu lehu bi’l-hayr” ختم الله له بالخير Allah onun sonunu (akıbetini) hayr etsin ifadesi geçmektedir.

Zevvare Mescid-i Cuması avlusundaki tuğla kitabede, El-Fakir ila rahmetillahi الفقير الى رحمة الله ibaresi bulunmaktadır. Allah’ın rahmeti karşısında yoksun ve ihtiyaç sahibi anlamındadır.

İsfahan’da, üzerinde tarih bulunan en erken Selçuklu yapısı 491/1097 tarihli Zevvare Pâminâr Camii Minaresi’ndeki “İbtiğâe li-vechillahi” ابتغاء لوجه الله ifadesi baninin hayır eseri inşa etmedeki maksadının Allah’ın rızasını elde etmek olduğunu anlatması kadar “Allah’ım hayrımı kabul et” anlamında dua boyutu da vardır.

İsfahan’ın tereddütsüz en güzel Selçuklu minaresi Minar Ali’de (Fot. 12), “el-mülkü lillah” الملك لله, iki farklı kitabede Kelime-i

10 Tekvîr Suresi, 81/29.

11 Mâide Suresi, 5/27.

Tevhîd لا اله الا الله محمد رسول الله ve nihayet “Huvallehu lî lâ ilâhe illâhu” ifadeleri bulunmaktadır.¹²

Ardistan Mescid-i Cuması iç mekanındaki kitabede (Fot. 1) bani için, “Ġafera lehu ve li-vâlideyh” لغفر له و لوالديه yani “Allah onun ve ebeveyninin günahlarını bağışlasın” ifadesi kullanılmıştır.

Hatemellahu lehu bi'l-hayr, ختم الله له بالخير. Yapının güzelce tamamlanması sonrası, baninin sonunun (akıbetinin) de güzel olması temennisini içeren bir ifadedir. İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmülk Kubbesinde yer alır (Fot. 9-10).

Rahrevân Minaresinde, La ilahe illallah sâdıkân muhlisan Muhammedun Rasulullah لا اله الا الله صادقا مخلصا محمد رسول الله ifadesi görülmektedir.¹³

Esmâ-i Mübâreke

Büyük Selçukluların mihrap ve minarelerde geometrik, bitkisel süslemeler ve inşa ve ayet kitabelerinden geri kalan küçük boş alanlara Allah'ın güzel isimleri, dua cümleleri ve salavatlar gibi ifadeleri yazdıkları görülmektedir. Bu durum bir yönüyle tezyini yaklaşımla yorumlanabilir olmakla birlikte daha önemli diğer bir yönü de yapıya bakanlara verilmek istenen mesaj olarak düşünülebilir.

İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmülk Kubbesi, kubbe eteğindeki kitabenin altında yer alan 16 adet kemerin köşeliklerinde (Fot. 10) Allah'ın güzel isimlerinden (Esmâ-i Hüsnâ) bazıları yazılmıştır.¹⁴ Huve'llâh هو الله, Huve'l-Evvel هو الاول, Huve'l-Âhir هو الآخر, Huve'l-'Aliyyu هو العلى, Huve'd-Deyyân هو الديان, Huve'l-Ġaniyy هو الغنى, Huve'l-Hakîm هو الحكيم, Huve'l-Hakku هو الحق, Huve'r-Rahman هو الرحمن, Huve'l-Mecîd هو المجيد, Huve'l-Melik هو الملك, Huve'l-Hayy هو الحى, Huve'l-Selâm هو السلام, Huve'l-Mu'min هو المؤمن, Huve'l-Muheymin هو

12 Honarfar, *Gencine*, s. 199.

13 Honarfar, *Gencine*, s. 205.

14 İsfahan Mescid-i Cuması Selçuklu döneminin iki önemli ögesi olan Melikşah ve Terken Hatun kubbeleri için, farsça yayınlarda banilerinden hareketle, yer yer Melikşah Kubbesi için Nizamülmülk ve Terken Hatun için Tâcûlmülk isimleri kullanılır.

هو Huve'l-Muncî هو الكريم Huve'l-Kerîm، هو العزيز Huve'l-'Azîz، المهيمن هو Huve'l-Musavvir، هو الباقي Huve'l-Bâkî، هو الخالق Huve'l-Hâlık، المنجى هو Huve's-Sâdik، هو الصمد Huve's-Samed، هو الفرد Huve'l-Ferd، المصور هو Huve'l-Ġafûr، هو الخبير Huve'l-Habîr، هو الناصر Huve'n-Nasîr، الصادق هو Huve'l-Kâdir، هو الواحد Huve'l-Vâhid، هو البصير Huve'l-Basîr، الغفور هو Huve'l-'Âlî، هو العالی Huve'l-'Alâ الأعلى. Toplam 32 isim yazılmıştır.¹⁵

Barsiyan Cuma Camii mihrabında, alçı süslemeli bitkisel zeminde kufi hat ve tuğla malzeme ile: el-Hamdulillah الحمد لله، el-Mülkü lillah الملك لله، el-'azametü Lillah العظمة لله، el-Kudretu Lillah القدرة لله، el-Kuvvetu Lillah القوة لله، el-Minnetu Lillah المنة لله، el-'İzzetu Lillah العزة لله، Allahu'l-Habîr الله الخبير، Kadîru'l-Kebîr كدير الكبير، Felillahi'l-Hamd بسم الله الرحمن الرحيم، Bismillahirrahmanirrahim، فله الحمد ve Huve's-Semî'u'l-Basîr وهو السميع البصير. Gül ve Bûte süslemeli kufi müşebbek hatla: Yâ Hannân يا حنان، Yâ Mennân يا منان، Yâ Subhân يا سبحان، Yâ Allah يا الله، Yâ Deyyân يا ديان ibareleri yazılmıştır.¹⁶

Sariban Minaresi gövdesinde dört halifenin adlarına rastlanmaktadır. Lâ ilâhe illallah sâdıkan muhlisan Muhammedun Rasulullah ibaresinin de bulunduğu minarede Allah ve Rasulünden sonra İslam tarihinde saygı duyulan halifelerin adlarına yer verilmesi İsfahan'daki Büyük Selçuklu sanatında istisna sayılacak uygulamalardan biridir. Minarenin gövdesinde, tuğla zeminde, bennâî hatıyla firuze: Muhammed محمد ve-Bûbekr ووبكر ve-Ömer ve-Osman وعثمان ve-Ali وعلی isimleri tekrarlanmaktadır.¹⁷

Gülpayegan Mescid-i Cuması kible duavrında (Fot. 7): Muhammedun Rasulullah محمد رسول الله، el-'izzetu lillah العزة لله، el-Mülkü lillah الملك لله، el-kudretu lillah القدرة لله، el-kibriya-u lillah الكبرياء، el-azametü lillah العظمة لله، el-minnetu lillah المنة لله، es-sultanu lillah السلطان الله ibareleri görülmektedir.¹⁸

15 s. 223. محمد حسين حليمى، زيبايى شناسى خط در مسجد جامع اصفهان، اصفهان ۱۳۹۰، ص. 223.

16 Honarfar, *Gencine*, s. 177.

17 Honarfar, *Gencine*, s. 203.

18 شادابه عزيزپور – احمد صالحى كاخكى، نقوش و كتيبه هاى مساجد جامع گل پاىگان اردستان و زواره، اصفهان 1392، ص. 44.

Gülpayegan Kubbeye geçiş bölgesinde sivri kemerli yüzeysel nişlerde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır: Men ebğaze Siddîkan kâfîran billah, من ابغض صديقا كافرا بالله زنديقا, Kim Sıddık'a buğzederse Allahı inkar etmiş zındık olur. Ve men ebğaze 'Umera femâviyehu sekara, و من ابغض عمر فماويه سقر, Kim Ömere buğzederse ..., Ve men ebğaze 'Usmâne fe-hasmuhu Rahmân, و من ابغض عثمان فخصمه الرحمن, Kim Osman'a buğzederse onun hasmı Allah'tır. Ve men ebğaze 'Aliy fe-hasmuhu'n-Nebîyy, و من ابغض على فخصمه النبي, Kim Ali'ye buğzederse onun hasmı Nebî'dir. Rıdvânullahi 'aleyhim ecma'în. رضوان الله عليهم اجمعين, Allah'ın rızası onların hepsinin üzerine olsun.¹⁹

KİTABELERİN YER ALDIĞI MİMARİ ÖGELERE GÖRE DAĞILIMI

Kitabelerin konumları bakımından dağılımına bakıldığında, her mimari elemanda bulunmakla birlikte, ayet-i kerimelerin daha çok mihraplarda yer alan kitabelere yazıldığı göze çarpmaktadır. Bunu camilerin iç mekânda kubbe eteği ve beden duvarlarının üstündeki kitabeler ve nihayet minare gövdelerindeki yazılar takip etmektedir.

KİTABELERDE ADLARI GEÇEN DEVLET RİCALİ

Sultan

İsfahan'da bütün Selçuklu dönemi kitabelerinden, üzerinde sultanın adı bulunan iki örnek bulunmaktadır. İlki İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi kitabesidir. Dönemin Sultanı, vezir ve bâni adı da bulunan kitabede tarih bulunmaması dolayısıyla, Sultan Melikşah'ın tahtta bulunduğu 1072-1092 yılları arasına tarihlenmektedir. İnşa kitabesinde Sultanın adı, Melikşâh bin Muhammed bin Dâvud (ملکشاه بن محمد بن داود) olarak yazılmıştır.²⁰

Gülpâyegan Mescid-i Cuması kubbe eteğindeki kitabede (Fot. 7) dönemin sultanı olarak Melikşah'ın oğlu, Ebu Şucâ' Muhammed bin Melikşah (عبدالله بن محمد بن ملکشاه) adları yazılmıştır.

¹⁹ Azizpour-Kahki, s. 47.

²⁰ *An Ancylopedia of the Iranian Historical Monuments In The Islamic Era / 2, Mosques, Tahrân, 1378,* s. 64.

İsfahan'daki yapılarda, Büyük Selçuklu döneminden, bu ikisi dışında başka bir sultanın adına rastlanmamaktadır.

Vezir

İsfahan'da Selçuklu dönemi kitabelerinde iki vezirin adı bulunmasına rağmen, vezaret unvanını ifade eden bir kelime bulunmamaktadır. Kitabeler İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah ve Terken Hatun kubbelerinde yer almaktadır. İlkinde Nizamülmülk'ün, ikincisinde Tâcümülk'ün adları geçmektedir (Fot. 9).

İsfehsalâr

Tarihin farklı dönemlerinde, siyasal ve askeri anlamda üst düzey yönetici anlamına kullanılan İsfehsalâr unvanı İsfahan'da Çihil Duhterân Minâresinin kaide kısmındaki kitabede yer almaktadır (Fot. 4). Burada bâni, Ebi'l-Feth bin Muhammed bin Abdulvâhid En-Nuhûcî İsfehsalâr olarak nitelenmektedir.²¹

ELKÂB VE UNVANLAR

İsfahan'da Selçuklu dönemi kitabelerinde rastlanan önemli özelliklerden biri de elkâb ve unvanlardır.²² Kitabelerde öne çıkan unvanlar şunlardır:

Şâhânşâh شاهانشاه

Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı örnekleriyle de devam edecek olan unvan, İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesindeki kitabede Melikşah'ı nitelemektedir.

Sultânu'l-Mu'azzam سلطان المعظم

İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi kitabesinde Sultan Melikşah'ı nitelemektedir.

21 Özkurt, a.g.t., s. 132.

22 Selçuklu dönemi unvanlarının kronolojik bir tahlili için bkz., Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz yay., İstanbul 2008, s. 66-69.

Meliku'l-Maşriki ve'l-Mağrib ملك المشرق و المغرب

Doğunun ve batının Meliki anlamına gelen ifade İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesinde Sultan Melikşah'ı niteler.

Meliku'l-Âdil الملك العادل

Gülpayegan Mescid-i Cuması'ndaki kitabede Ebu Şucâ Muhammed'i niteler. Rüknu'l-İslâmi ve'l-Müslimîn, Mu'izu'd-dünyâ ve'd-Dîn, Ebu'l-Feth, Yemînu Halîfetillah gibi unvan ve lakablar İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesinde Melikşah'ı ifade etmektedir.

Emîru'l-Mü'minîn المير المومنين

İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesinde dönemin Abbasi halifesini ifade etmektedir. Yapının inşa tarihinin kesin olarak bilinmemesi dolayısıyla, Melikşah'ın saltanatı zamanında Abbasi halifeleri olan el-Kâim bi-Emrillah (1031-1075) ve el-Muktedi bi-Emrillah (1075-1094) ikisi için de mümkün görünmektedir.²³

Hayru'n-nâs خير الناس

Çihilduhterân Minaresinde Sülüs hatla yazılan kitabede Hz. Peygamber'den sonra insanların en hayırlısının (خير الناس) Ali ibn Ebî Tâlib olduğunu anlatan ifade bulunmaktadır.

Er-Reîs Seyyidu'-Ruesâ الرئيس سيد الرئساء

515/1121 tarihli Gar Minaresi'nde, Er-Reîs, Seyyidu'r-Ruesâ ifadesi Bani Ebu'l-Kâsim bin Ahmed bin Ebâ'l-Kâsim için kullanılmaktadır ve "reislerin Efendisi" Reis anlamına gelmektedir.

El-Kâzî القاضى

466/1073 Tarihli Kaşan Mescidi Cuma Minaresi kitabesinde, el-Kâzî el-celîl القاضى الجليل unvanı kullanılmakla birlikte baninin gerçek adı bilinmemektedir.

23 Abdülkerim Özaydın, "Kâim-Biemrillah", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 210-211. / 210.; Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 142.

BÂNÎ

Banilerin genellikle tercih ettiği veya sanatkârların banilere layık gördüğü sıfat çoğunlukla acziyet ve mahviyet ifade eden sıfatlardır. Örneğin Sin Camii kible duvarındaki kitabede bani العبد المذنب الراجي لعفو الله تعالى “el ‘abdu’l-muznib er-râcî li-‘afvillahi teâlâ” şeklinde nitelenmektedir. Yani, Allah te’âlâ’nın affını dileyen günahkâr kul. Ardistan Mescid-i Cuması’nda “abdu’z-zaîf” (عبد الضعيف) Zayıf Kul nitelemesi uygun görülmüştür.

İnşa kitabelerinde adlarına ulaşılan baniler şunlardır:

Zevvare Mescid-i Cuması avlusunda yer alan tuğla malzeme ile Kufi kitabede (Fot. 16) meydana gelen dökülmeler dolayısıyla bani adından okunabilen kısım sadece Ahmed احمد ismidir.

Ardistan Mescid-i Cuması iç mekandaki kitabede yapının banisi olarak Ebu Tahir Hüseyin bin Ğâlî bin Ahmed ابو طاهر حسيى بن Ğâlî bin Ahmed بن احمد görülmektedir.

İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmülk Kubbesinde (Fot. 9), Ebû'l-Ğanâim el-Merzebân bin Husrev Fîrûz ابو الغنائم المرزبان بن خسرو (فیروز) adı görülmektedir. Bu isim Vezir Tâcûlmülk’ü nitelemektedir.

Gülpayegan Mescid-i Cuması’nda, bani adı olarak eş-Şeyh es-Sâbir el-Muzekki Ebu Nasr İbrahim Baba Abdulmelik الشيخ الصابر المزكى ابو ناصر ابراهيم بابا عبد الملك karşımıza çıkmaktadır.

Zevvare Pâminâr Camii Minaresi’ndeki kitabede bani adı olarak Muhammed bin İbrahim محمد بن ابراهيم görülmektedir.²⁴

Gar Minaresi’nde Ebu’l-Kâsım bin Ahmed bin Ebâ’l-Kâsım ابو اصفهسلار ابى الفتح بن، Çihil Duhteran Minaresi’nde, محمد بن عبدالواحد النهوجى İsfahselâr Ebi’l-Feth bin Muhammed bin Abdulvâhid en-Nuhûcî yer almaktadır.

Sin Camii mihrabının üzerinde, Ebu Ğâlîb Yahya bin Ebû Saîd bin Zekeriyya. ابو غالب يحيى بن ابو سعيد بن زكريا adı bani adı olarak geçmektedir.

24 Özkurt, a.g.t., s. 22.

İNŞA SÜRECİNE İLİŞKİN TERİMLER

Üstâd. İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde, mimaride ustalığa ilişkin olarak rastlanan terimlerden biri Üstâd استاد unvanıdır. Ardistan Mescid-i Cuması'nda yer alan bu terim o dönem Gâzî diye şöhret bulan Mahmûd el-İsfehânî'yi nitelemektedir. Mimarlık alanında üstün bir birikimi, mimaride mahir olmayı ifade eden bir terim olarak durmaktadır.

'Amelu عمل. Gülpayegan Mescid-i Cuması mihrab üzerinde geometrik süslemelerle dolgulanan bir panonun üst tarafında "'amelu Ebî Ömer bin Muhammed el-Kazvîni el-ma'rûf be-Vâşakeyvân", عمل ابى عمر بن محمد القزوينى المعروف بواشاكويان "Vâşakeyvân olarak bilinen Ebî Ömer bin Muhammed el-Kazvîni'nin eseridir" cümlesi yer almaktadır.

25

Emera bi-binâ-i, امر ببناء. Yapımını emretti anlamına gelen bu yapım emri, İsfahan Mescid-i Cuması hem Melikşah Kubbesi hem de Tacülmülk Kubbesi'nde yer almaktadır.

Mimmâ Emera bi-Binâi. 461/1068 Tarihli Zevvâre Pâminâr Minaresi'nde yapım emri ifadesi olarak Mimmâ emera bi-binâi, مما امر ببناء formu kullanılmıştır.²⁶ Aynı yapım emri, Zevvare Pâminâr Camii mihrabında, Mimma emera bihi binâe hazal mescid şeklinde tekrarlanmıştır.²⁷

Buniyet, بنيت. Bina edildi anlamına gelen terim, 501/1107 tarihli Çihil Duhterân Minaresinde inşa emri yerine doğrudan bani ve yapım tarihi verilmiştir. Üst düzey yönetici olan baninin bizzat yapım masraflarını karşıladığı da kitabede ayrıca vurgulanmıştır.

Emera bi-binâi. Emera bi-binâi hazihil kubbeti ve itmâmihi امر ببناء هذه القببة و اتمامه Sin Camii mihrabının üzerindeki 529/1134 tarihli kitabesi, sadece yapım değil aynı zamanda tamamlanmasının

25 Azizpur-Kâhkî, *Nukûş*, s. 31.

26 Ali Seccâdî, *Seyr-i Tahavvul-i-Mihrâb der Mi'mârîyi İslâmî-yi Îrân Ez Âğez tâ Hamle-i Moğol*, I, Tahran, 1375, s. 103.

27 Özkurt, a.g.t. s. 22.

da vurgulanması bakımından az rastlanan örneklerdendir. En azından İsfahan'da başka örneği bulunmamaktadır.²⁸

YAZI DİLİ

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde biri hariç tüm kitabelerin dili Arapçadır. Bu durum, İslam sanatının o dönem genel uygulamasına uygundur. Aynı yüzyıl ve devamında Anadolu'da da benzer uygulamalar sürmüştür.

Zevvare Mescid-i Cuması Güney eyvanda girişin sağ tarafındaki alçı malzeme ile yazılan, sülüs hatlı, Arapça olarak başlayan kitabe, yapıma ilişkin Farsça bazı ifadelerden sonra tekrar Arapça tarih ibaresi ile son bulmaktadır. Büyük Selçuklu Mimarisi İsfahan Kitabeleri bakımından Farsça tek örnek olmasıyla öne çıkan kitabenin metni şöyledir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِه نَسْتَعِينُ وَ بَعْدَ تَارِيخِ سَاخْتِنِ مَسْجِدِ مَدِينَةِ السَّادَاتِ زَوَارِهِ
فِي سَنَةِ اِحْدَى وَ خَمْسِينَ وَ خَمْسَ مَائَةٍ مِنَ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ

Transkripsiyonu

Bismillahirrahmanirrahim ve bihî nasta'în ve ba'd târih-i sâhten-i mescid-i medîneti's-sâdât Zevvâre fî sene ihdâ ve hamsine ve hamse mie mine'l-Hicreti'n-Nebeviyye.

Türkçesi

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla başlar yalnız O'ndan yardım dileriz. Efendiler şehri Zevvare'de caminin yapım tarihi 551/1156-57 dir.

YAZI MALZEMESİ

Büyük Selçuklu dönemi İsfahan kitabelerinde çoğunluk sırasıyla tuğla, alçı ve çini şeklinde üç tür malzemeye rastlanmaktadır.

Selçuklu dönemi minarelerinden Minar Ali, üzerinde inşa kitabesi bulunmaması dolayısıyla kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Bu minarede Selçuklu dönemi kitabe malzemelerinin üçünün de

28 Honarfar, *Gencine*, s. 196.

kullanıldığı görülmektedir. Toplam beş kitabe bulunan minarede yukarıdan aşağıya ilk üçü çini, dördüncüsü alçı ve caminin çatı seviyesindeki kitabe ise tuğla malzeme ile yazılmıştır.

Alçı inşa kitabelerinin büyük çoğunluğu Ardistan ve Zevvare meşid-i cumalarında görülmektedir. Bu durum, her iki yerleşimin birbirlerine çok yakın olmaları,²⁹ muhtemelen aynı sanat çevrelerinden insanların burada icra-i sanat etmeleri, mimari gelenek ve ortak zevkle izah edilebilir. Bu durumun ciddi bir istisnası olarak Zevvare Meşid-i Cuması avlusunda yer alan ve eyvanların aralarındaki duvarların üst kısmını dolanan tuğla inşa kitabesi gösterilebilir. Büyük Selçuklu dönemi İsfahan kitabeleri içinde ayrı bir yere sahip olan tuğla kitabe, bütün avluyu dolanmaktadır.

Tuğla malzemenin daha çok iki yapıda yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlar İsfahan ve Gülpâyegân Meşid-i cumalarıdır. Her iki yapı da kitabelerinde Büyük Selçuklu sultanlarından birinin adını taşımalarıyla da diğer yapılardan ayrılmaktadır.

Sin Camii minaresi tepe kısmında bulunan ve büyük ölçüde dökülen çini kitabe, İran'da üzerinde tarih bulunan en eski yapıdaki çini kitabe olma özelliği taşımaktadır. Yine Ziyar, Rahrevan ve Sariban minareleri de kitabelerinde çini malzeme kullanılan yapılara örnek olarak durmaktadır.

YAZI KARAKTERİ

İsfahan'da beş Selçuklu yapısında sülüs karakterde yazıya rastlanmaktadır. Bunlar Ardistan, Zevvare meşid-i cumaları, Ali, Rahrevan ve Çihilduhteran minareleridir. Bunların dışındaki örneklerin tamamı kufi karakterdedir.

Kufi yazının düğümlü, çiçekli³⁰ ve sade türlerinin İsfahan'daki kitabelerde yer bulduğu görülmektedir.³¹ Aynı mimari dönem ve

29 Günümüzde Zevvare, Ardistan eyaletine bağlı bir ilçe konumundadır ve aralarındaki mesafe 12 km. kadardır.

30 Çiçekli Kufi yazısının gelişim ve erken örnekleri için bkz., Adolf Grohmann, "The Origin and Early Development of Floriated Kūfic", *Ars Orientalis*, Vol. 2 (1957), pp. 183-213.

geleneğin ürünü olmakla birlikte Kufi yazının İsfahan Selçuklu mimarisinde kullanımında her yapıda kendine özgü karakterlerin bulunduğu görülmektedir.³²

AYET İÇERİKLERİ VE MİMARİ ÖĞE BAĞLANTISI

İsfahan Mescid-i Cuması Kuzey taçkapısında yer alan onarım kitabesinde, camiye ateşe veren Bâtınilerin yaptığı tahribata dikkat çekilmektedir. Kendilerini dindar görerek devlete başkaldıran asilere Bakara Suresi, 2/114 ayetiyle cevap verilmektedir.³³

İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmülk Kubbesi'nde inşa kitabesinde A'râf Suresi, 7/54 ayeti yazılmıştır. "Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir." Geometrik süslemesiyle yıldızlı bir gecede gökyüzünü andıran kubbenin eteğine yazılan inşa kitabesinde bu ayete yer verilmesi konum bakımından önem taşımaktadır.

Barsıyan Mescid-i Cuması mihrabında yer alan camilerin inşa ve imarını ifade eden Tevbe Suresi, 9/18. ayeti geniş anlamda cami mimarisinde en çok rastlanan ayetlerden biri ve mihrapta yer alması içeriği ile de yakından ilgilidir. Aynı ayete Ardistan Mescid-i Cuması ve 19. ayetle birlikte Zevvare Mescid-i Cuması'nda da rastlanmaktadır.

Ardistan Mescid-i Cuması'nda Ayete'l-Kürsi, Allahın isim ve sıfatları ve tevhide yaptığı vurgu bakımından anlamlıdır.

31 İsfahan Mescid-i Cuma kitabelerin konumu ve Kufi yazı formu için bkz., احمد صالحی، كاخكي، شادابه عزیزپور، افروز رحيمي آريايي، "شناخت ویژگی های معماری و کتیبه های دوره سلجوقی گنبد تاج الملك مسجد جامع اصفهان"، فصلنامه اثر، پیاپی ۶۴ (بهار ۱۳۹۳)، s. 56, 60-63.

32 Örnekleri için bkz., مریم مسّاحی خوراسگانی، مطالعه تطبیقی اجرای کتیبه های کوفی آجری در پنج بنای سلجوقی در اصفهان، دوفصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر سال ششم، شماره دوازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، صص. 31-35.

33 Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Ashında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, âhirette de onlar için büyük azap vardır. Bakara Süresi, 2/114.

Barsıyan Camii minaresinde yer alan Hacc Suresi, 22/77. Ayeti de, Allaha ibadet (Namaz) ve iyiliği emretmesi dolayısıyla yine cami mimarisi ile yakından ilgilidir.

Minar Ali'de, Allah'ın yüceliğini ve Allah katında tek dinin İslam olduğunu ifade eden Âl-i İmrân Suresi, 3/18-19 ayetleri yer bulmuştur.

KİTABELERDE ADI GEÇEN YAPI TÜRLERİ VE MİMARİ ÖGELER

Minare. Üzerlerinde inşa kitabesi bulunan minarelerin çoğunda yapı türü olarak minare kelimesi geçmektedir. İsfahan'da 461/1068 tarihli Zevvare Pâminâr Minaresi (Fot. 17), 501/1107 tarihli Çihil Duhteran Minaresi, 515/1121 Tarihli Gar Minaresi, Zevvare Mescid-i Cuması kitabeleri bu terime yer veren örneklerdir. Bu kitabelerin yapım emrinde, “emera bi-binâi hâzihi'l-minâreti” امر ببناء هذه المنارة benzeri ifadeler görmek mümkündür.³⁴

Kubbe. İslam mimarisinin hemen bütün dönemlerinde “Kubbe” (قبعة) terimi, kubbeli yapıyı ifade etmektedir. Bu durum cami, türbe veya diğer yapılar için de geçerlidir. Camiyi ifade etmek üzere, 529/1134 tarihli Sin Camii mihrabının üzerinde yer alan inşa kitabesinde Kubbe kelimesi tercih edilmiştir.

İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi ve Tacülmülk Kubbesi her ikisinin de yapı kitabesinde yapı kubbe olarak nitelenmektedir. Burada kubbe günümüzde bilinen anlamıyla kubbeden öte kubbeli mekân anlamına gelmektedir.

Yine caminin asıl ibadet mekanını ifade etmek üzere Kubbe terimi, Ardistan ve Gülpayegan Mescid-i Cumalarında da yer almaktadır. Ardistan örneğinde ayrıca kubbe kelimesinin çoğul hali olan “kıbab” terimi de bulunmaktadır.

34 Özkurt, a.g.t., s. 23.

Mescid. Zevvare Paminar Camii mihrabındaki kitabede yapı, “Mescid” (مسجد) olarak isimlendirilmektedir.³⁵

Revak. Ardistan Mescid-i Cuması güney eyvandaki kitabede revâk رواق ve bunun müsennâ (ikil) hali olan revâkayn رواقين kelimeleri kullanılmıştır.

Soffe. Ardistan Mescid-i Cuması iç mekanda beden duvarlarının üzerini dolanan inşa kitabesinde mimari bir birim olarak soffe صفة kelimesine rastlanmaktadır. Kitabede geçen ilk terim Kubbe ile caminin kubbeli mekanı, soffe ile de yan mekanları ifade ettiği anlaşılmaktadır.³⁶

Hâit. Arapçada duvar anlamına gelmektedir. Zevvare Mescid-i Cuması avlusundaki kitabede (Fot. 16) yapım emrinde “Hâit ve minaretul aliye” حائط و منارة العالية duvar ve yüksek minareden bahsedilmektedir. Günümüzde bu yüksek minarenin üst kısmı yıkılmış kısa bir bölümü gelebilmiştir.

SİYASAL MESAJLAR

Barsiyan Cuma Camisi ve Minar Ali’de karşımıza çıkan “الملك الله” (el-mülkü lillah), Mülk Allah’ındır ibaresi, o dönem bakımından yönetim, devlet anlamını da içeren terim anlamı için, Mülkün sahibi gibi görünen sultana, gerçek manada “Mülk”ün nihai sahibi Allah’tır mesajını vermektedir.³⁷ Veya tersinden bir okuma ile, bu mimari süsleme ile Sultan halkına, bu durumun farkındayım mesajını vererek, bir bakıma siyasal meşruiyetine dayanak oluşturmaktadır.³⁸

İsfahan Mescid-i Cuması Tacülmülk Kubbesi kitabesindeki ayette, Allah’ın “Mülkü dilediğine verme”si ifadesi yer almaktadır. Terken Hatun kubbesinde de bu ayetin yazılması, Melikşah’ın, her

35 Tarih kısmında sadece Beş yüz ibaresi okunmakta diğer kısımlar dökülmesi dolayısıyla, kesin tarih verilememekte ve 11. yüzyıl olarak gösterilmiştir. Özkurt, a.g.t., s. 22.

36 Özkurt, a.g.t., s. 60-61.

37 Mülk kavramının Kur’an-ı Kerim’deki anlam içeriği için bkz., Rağıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, Terc. A. Güneş, M. Yolcu, Çıra yay., İstanbul 2012, s. 1010-1012.

38Âl-i İmrân Suresi, 3/26.

ikisinin de unvanı Mülk olan (Nizamülmülk, Tâcülmülk) ve aralarında siyasi rekabet bulunan iki vezirine bir gönderme olarak düşünülebilir.

İsfahan Mescid-i Cuması Kuzey taçkapısı İsmaililer tarafından yakılmış ve bilahare onarılmıştır. Kitabede camilerde ibadet etmeyi engelleyenlerin zalimliklerine vurgu yapan ayetin tercihi, İsmailîlere bir göndermede bulunmaktadır. Nizmülmülk'ün Siyasetname'sindeki bazı ifadeleri dönemin siyasi yapısını ve kitabeye yansıyan durumu daha iyi anlamamızı sağlayacak mahiyettedir.³⁹

TARİH İFADELERİ

Kitabelerde inşa faaliyetinin bitiş tarihi sene, fî eyyami, fi şuhuri gibi ifadelerle verilmektedir.

Fî Eyyâmi. Gülpayegan Mescid-i Cuması kitabesinde yapının inşasının Selçuklu Sultanı Ebu Şucâ' Muhammed bin Melikşah zamanında yapımını ifade etmek üzere "fî eyyâmi" فى ایام günlerinde, onun saltanatı zamanında anlamında kullanılmıştır. Yine İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi inşa emrinin Melikşah'ın günlerinde, zamanında verildiğini ifade için "fî eyyâm" ibaresi kullanılmıştır.

Sene. Yapım yılı genellikle sene kelimesi ile anlatılır. Doğrudan sene kelimesinden sonra tarih verilebileceği gibi, فى شهر "fî şuhûri sene" ... yılı aylarında gibi bir kullanım da söz konusu olabilmektedir. Ardistan, Barsiyan ve Zevvare mescid-i cumaları kitabelerinde sene kullanımının örnekleri bulunmaktadır. Sene. 461/1068, Zevvare Pâminâr Minaresi, Sene. 491/1097 Barsiyan Camii minaresi.

³⁹ "Sultan Mahmud ve oğlu Mesud, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan -Allah burhanlarını aydınlatmış- zamanlarında hiçbir Zerdüştinin, Hıristiyanın, Râfizinin Sahra'ya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kedhüdâlığı, mamur (mutesarrıf) ve zanaatkârlar (Pîşegan)ı temiz Hanefi veya Şafi'i mezhebine mensup Horasanlı insanlarda olurdu. Ne kâtipler, ne de gulâmlar, Irak'ın kötü mezheplileri için kendilerine (gelmelerine) yol verirlerdi." Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz., Mehmet Altay Köymen, TTK yay., 2. Baskı, Ankara 2013, s. 115.

Fî Sene فى سنة. 501/1107 Tarihli Çihil Duhteran minaresi ve 515/1121 tarihli Gar Minaresi Fî Sene zaman kalıbını taşıyan örneklerdir.

Fî şuhûri sene فى شهر سنة. İsfahan Mescid-i Cuması Tâcûlmûlk Kubbesi., 481/1088 yılı aylarında ifadesi kullanılmıştır. Kitabelerde kesin gün yazılmak istenmediği durumlarda, ... yılının aylarında şeklinde ifade edilen “فى شهر سنة” ibaresi tercih edilir. Bu kullanımın örneğine Kaşan Mescid-i Cuma Minaresi ve Sin Camii iç mekanındaki kitabelerde de rastlanmaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması Kuzey Taçkapıda 515/1121-22 tarihli onarım kitabesinde bu terime yer verilmiştir.

Fî şehri'llahi'l-mübârek فى شهر الله المبارك. Fî şehri'llahi'l-mübârek Ramazan sene 498/1104 örneğine Barsıyan Camii mihrabında rastlanmaktadır.

Ve zâlike fi şuhûri sene و ذلك فى شهر سنة. Sin Camii mihrabın üzerindeki 529/1134 tarihli kitabesi⁴⁰ ve minaresinde ise “ve zâlike fi Receb” ibaresiyle başlayan kitabedeki tarih kısmı minarenin inşa tarihi olan 526 ile sonlanmaktadır.

Hicret هجرة. Zevvare Mescid-i Cuması ve Çihil Duhteran Minaresindeki (Fot. 5) kitabelerin ilkinde, “Hicreti'n-Nebeviyye” ikinci örnekte ise “hicreviyye” terimi kullanılmıştır.

MİMARİ SÜRECE İLİŞKİN TERİMLER

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde kullanılan terimleri, daha önceki İslam dönemi mimarisinden süre gelen geleneğin bir devamı veya zincirin bir halkası olarak düşünmek mümkündür. Bu anlamda Büyük Selçuklu mimarisindeki kitabelerde yer alan ve inşa ve onarım süreçleri ile bu süreçte bir şekilde yer alan kişilerle ilgili terimleri şöyle sıralayabiliriz:

'Ala Yedi, على يد

Arapça'da “eliyle”, “tarafından” anlamlarına gelen “‘alâ yedi” ibaresi, sanat tarihi terminolojisinde, baniden, inşa denetim

40 Hunerfer, *Gencine*, s. 196.

sürecinden sorumlu kişi ve usta anlamlarına kadar uzanan geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi'ndeki kitabede, devrin sultanı olarak Melikşah ve inşa emrini veren Vezir Nizamülmülk'ün adlarından sonra 'ala yedi terimiyle birlikte Ebu'l-Feth Ahmed bin Muhammed el-Hazin'in adı geçmektedir.⁴¹ Buradan adı geçen şahsın, yapım emrinin muhatabı olan mimar olduğu anlaşılmaktadır.⁴²

İ'âde, اعادة.

Tamir, onarım kitabelerinde rastlanan i'âde اعادة terimi tekrar ve yineleme anlamına gelmektedir. İsfahan Mescid-i Cuması'nda, 515/1121-22 tarihli Kuzey taçkapı tamir kitabesinde onarım anlamında "i'âde" terimi kullanılmıştır.⁴³

İhtirâk, احتراق.

Özellikle yeniden inşa veya büyük ölçekli tahribatlar sonrasında yapılan ciddi onarımları anlatan kitabelerde, yapıda meydana gelen hasar sebepleri arasında, zamanla harab olma, deprem/zelzele ve yangınlar⁴⁴ başta gelen ifadelerdir. İsfahan Mescid-i Cuması 515/1121-22 tarihli Kuzey Taçkapı tamir kitabesinde, Caminin Batinîlerce ateşe verilmesi "ihtirâk" kelimesi ile anlatılmış böylece yapının yenilenme gereği vurgulanmıştır.

41 Meryem Muhammedî- Kâzım Mollazâde, "Mescid-i Câmî' İsfahan", *An Ancylopedia of the Iranian Historical Monuments In the Islamic Era / 2, Mosques*, Tahran, 1378, s. 65.

42 Ancak daha çok Selçuklu sultanları tarafından kullanılan ve Türkiye'deki sanat tarihi çevrelerinde "Fetihler Babası" şeklinde tercüme edilen "Ebu'l-Feth" ابو الفتح tabirinin bir mimar tarafından kullanılması sıra dışı bir durumdur.

43 اعادة هذه العمارة بعد الاحتراق, İ'âdetu hâzihi'l-'imâreti ba'de'l-ihritâraki, yakılmasından sonra bu yapının yenilenmesi.

44 Yangınların doğal halde kendiliğinden meydana gelenleriyle birlikte kasıtlı olarak yakılmalar da önemli bir yer tutar. Nitekim, İsfahan Mescid-i Cuması'nın İsmaililer tarafından yakılmasına benzer bir şekilde, Bursa Ulu Camii'nin Karamanoğulları tarafından yakılması ve bunun onarım kitabesine yansması, konuya Anadolu'dan bir örnek olarak hatırlanabilir. Bkz., Abdülhamit Tüfekçiöğlü, *Erken Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara 2001, s. 130-131.

‘İmâret, عمارت

İsfahan Mescid-i Cuması'nın 515/1121-22 tarihli Kuzey Taçkapı tamir kitabesinde, sadece taçkapı değil caminin bir kısmı ve çevresindeki yapılar da zarar görmüş olması dolayısıyla onarılan, sadece taçkapı değil çok sayıda yapıdan oluşan külliyei ifade etme anlamında "imâret" ifadesi tercih edilmiştir.

İsfehselar, اسفہسلاار

501/1107 Tarihli Çihil Duhteran minaresinde, üst düzey yöneticiyi niteleyen İsfehselâr terimi kullanılmıştır.⁴⁵

Fereğa, فرغ

Fereğa fiili min من harfi ceri ile birlikte kullanıldığında (فرغ من) tamamlamak, bitirmek anlamına gelmektedir. Çihil Duhterân Minaresi'nde inşa faaliyetinin tamamlanmasını ifade eden terim bu defa fereğa ile birlikte tamamlama anlamına "itmâm" kelimesi de eklenmiştir. Böylece "Ferağa min itmâmihâ" (فرغ من اتمامها) şeklini almıştır.⁴⁶

Abdu'l-Fakîr, عبد الفقير

İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi'ndeki inşa kitabesinde, onlarca lakap ve unvanı sayılan Sultan Melikşah'tan sonra adı geçen vezir Hasan bin Ali bin İshak (Nizamülmülk)'ın, sadece 'abdu'l-fakîr, العبد الفقير "fakir kul" olarak nitelenmesi anlamlıdır.⁴⁷ Burada "fakir" ifadesi zavallı, biçare, (Allahın rahmetine) muhtaç anlamında bir tevazu ifadesi olarak kullanılmıştır.

45 Honarfar, *Gencine*, s. 181. İsfehselâr kelimesinin muhtemelen kitabelerdeki imlasından kaynaklanan veya kaynak veya araştırmalarda bilgi farklı tercihler dolayısıyla İsfehsâlâr (اسفہسالار) ve İsfehselâr (اسفہسلاار) şeklinde farklı yazılışları bulunmaktadır.

46 Honarfar, *Gencine*, s. 181.

47 Burada kastedilen fakirliğin maddi fakirliğin ötesinde bir anlamı olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'de fakir şöyle tarif edilir: "Ey insanlar! Allah'a muhtaç olan sizlersiniz. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir ve mutlak kemaliyle hep övgüye lâyık olan O'dur". Fâtır Suresi, 35/15. İnşa kitabesinde ayete yapılan gönderme gözden kaçırıldığında, anlam buharlaşmaktadır. Zira Nizamülmülk Büyük Selçuklu Devletinin muhtemelen Sultandan sonraki her bakımdan en zengin kişisidir.

Yine Gülpayegan Mescid-i Cuması'nda, dönemin Selçuklu Sultanı, Melikşah'ın oğlu Ebû Şucâ' Muhammed adından sonra, bâni Ebu Nasr İbrahim bin Muhammed bin İbrahim'in adı verilmekte ve baniye sıfat olarak "el-Fakîr ilâ rahmetillah ve'r-râcî li-'afvillah" Allahın rahmetine muhtaç ve Allah'tan affını dileyen ibaresine yer verilmektedir.

Aynı şekilde Zevvare Mescid-i Cuması avlu kitabesinde de bâni Ahmed'in yapım emrinden sonra "El-Fakir ila rahmetillahi" الفقير الى رحمة الله Allah'ın rahmetine muhtaç anlamında bir ibare yer almaktadır.

Emera, امر

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde en çok rastlanan terimin yapım emri olarak "emera bi-binâ-i" امر ببناء ifadesi olduğunu söylemek mümkündür. Her türlü mimari yapı için "yapımını emretti" anlamına ilk inşa anlamına gelen ifadeye, Ardistan, Zevvare, Gülpayegan camileirnde, İsfahan Mescid-i Cuması Nizamülmülk ve Tâcülmülk kubbelerinde ve Sin Camii'nde (Fot. 13) rastlanmaktadır. Gar Minaresi de bu terimin bulunduğu örneklerdendir. Zevvare Pâminâr Minaresi ve Kaşan Mescid-i Cuma Minaresi'nde aynı yapım emri, küçük farklarla "Mimma emera bi-binâi" مما امر ببناء ve "emera bi-binâihâ" ببنائها şeklinde yer almıştır.

Amelu, عمل

Sanat tarihi terminolojisinde, hemen her dönemde kullanılan bu terim, bir mimari yapıdan el sanatı örneğine kadar her türlü sanat eserinin mimar, usta veya sanatkârını ifade etmek üzere 'amele عمل fiilinin farklı çekim halleri kullanılmaktadır.⁴⁸ Mazi fiil haliyle (geçmiş zaman) yaptı anlamına 'amele عَمَلَ veya 'amile عَمِلَ, masdar haliyle yapımı, eseri anlamına عَمَلْ şekli kullanılmaktadır. 'Amelu teriminin kullanımının örneği olarak Ardistan Mescid-i Cuması'ndaki "Amelu Mahmud bin Muhammed İsfehani" gösterilebilir.

48 Gönül Öney, *Ankara Arslanhane Camii*, Ankara 1990, s. 8.; Hülya Tezcan, Turgay Tezcan, *Türk Sancak Alemleri*, Ankara 1992, s. 26.

Buniye, بنى

Mimari faaliyetlerde inşa sürecinin sonuçlanması, yapının tamamlanması anlamında “bina edildi” manasına kullanılan terimlerden biri de “buniye” بنى terimidir. Bu haliyle terim Arapça dilbilgisi ifadesiyle meçhul haldedir. Yapım emirlerinde emera bi-binâi şeklinde çokça örneği bulunan ve asıl şekli “benâ” بنى olan terime, 501/1107 tarihli Çihil Duhterân Minaresinde rastlanmaktadır.⁴⁹

Ebu'l-Feth, ابو الفتح

Türkçe yayınlarda genelde “Fetihler Babası”, “Fetih Babası” şeklinde aktarılan terimi “Büyük Fâtih” şeklinde anlamak mümkündür. Anadolu’da da çok sayıda örnek bulunan terim⁵⁰ normalde sultanlar için kullanılmasına rağmen,⁵¹ İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesindeki kitabede, usta Ebu'l-Feth Ahmed bin Muhammed el-Hazin için kullanıldığını görüyoruz. Buradaki kullanımın sıfat olmadan öte bir isim olması muhtemeldir. Yine aynı şekilde, Çihil Duhteran Minaresinde bâni Ebu'l-Feth bin Muhammed bin Abdulvâhid En-Nuhûcî için bu tabirin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Yemînu Halîfetillah, يمين خليفة الله

Çoğu kez halifeler tarafından sultanlara verilen يمين خليفة الله Yemînu Halîfetillah, Allah’ın Halîfesinin Sağkolu anlamına gelen bu unvan İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesindeki kitabede, Sultan Melikşah’ı nitelemek üzere yer verilmiştir.

Kasîmu Emîri'l-Mü'minîn, قسيم امير المؤمنين

Gülpayegan Mescid-i Cuması’ndaki kitabede (Fot. 7) Sultan Ebu Şucâ’ Muhammed bin Melikşah’tan, Kasîmu Emîri'l-Mü'minîn قسيم

49 Özkurt, a.g.t., s. 132.

50 Ali Yardım, *Alanya Kitabeleri Tesbit Tescil Tasnif ve Değerlendirme*, İFC Yay., İstanbul 2002, s. 77.

51 Örneğin Melikşah döneminde darb edilen dinarlarda bu ifadelere rastlanmaktadır. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, MEB Yay., İstanbul 1973, s. 139.

امير المومنين olarak bahsedilmektedir. Bu ifade yönetim, güç ortağı anlamına gelmektedir. Melikşah'ın oğlu olan bu Sultan'ın, Diyarbakır Ulu Camii'nde de bir kitabesi bulunmakta ve aynı unvan orada da zikredilmektedir.⁵² Aynı unvana Sultan Melikşah da sahip olmakla birlikte, İsfahan'daki kitabelerde rastlanmamaktadır.⁵³

سُلْطَان, Sultân

İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi kitabesinde Melikşah'ı nitelemek üzere Sultânü'l-Mu'azzam سلطان المعظم Büyük Sultan ifadesi kullanılmıştır. Aynı ifade Gülpayegan Mescid-i Cuması kubbe eteğindeki kitabede Melikşah'ın oğlu Ebu Şucâ' Muhammed için tekrarlanacaktır.

امير المومنين, Emîru'l-Mü'minîn

Kelime anlamı Mü'minlerin Emiri olan bu ibare, Abbasi Halifelerini nitelemektedir.

ساختن, Sâhten

Farsça'da yapma, inşa etme anlamında mastar olan terim ساختن Zevvare Mescid-i Cuması'nda yer almaktadır.

DEĞERLENDİRME

Büyük Selçuklu kitabelerini kendinden önceki geleneği özümseyen, ona bir şeyler katan ve sonraki geleneklere ulaştıran bir yapı olarak görmek mümkündür. 12. yüzyıla ait farklı coğrafyalardaki kitabeler göz önüne alındığında, Büyük Selçuklu dönemi İsfahan kitabeleri arasında bir vakfiye bulunmaması dikkat çekmektedir.

Zevvare Mescid-i Cuması güney eyvan girişin sağında yer alan Farsça kitabede Zevvare ismi, makaleye konu olan dönem bakımından kitabelerde adı geçen tek şehir adı olarak görünmektedir.

52 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c. 1, DBB Yay., Ankara 1996, s. 278.

53 Bu unvan Melikşah'a Abbasi Halifesi Kâim Bi-Emrillah tarafından verilmiştir. M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 4. Basım, Ötüken Yay., İstanbul 1976, s. 79.

Tacülmülk kubbesi, yazı malzemesinin inşa malzemesi ile olan birlikteliği ile başlayan yolculuğuyla tam bir uyumla ne yazı ne süsleme ne inşai yapı hiçbiri öne çıkmadan, kendini dayatmadan, kubbe içindeki süsleme ile adeta küçük bir dünya – sema denklemi ifade eder. Tevhidi en güzel şekilde gerçekleştirir.

İsfahan'da Büyük Selçuklu dönemi kitabelerinde sadece iki sultanın adı bulunmaktadır: İsfahan Mescid-i Cuması Melikşah Kubbesi'nde Sultan Melikşah, Gülpayegan Mescid-i Cuması'nda Ebu Şucâ' Muhammed bin Melikşah'ın adları geçer. Örneğin kitabesinden hareketle Barsıyan Cuma Camii'nin Sultan Berkıyaruk döneminde inşa edildiği bilinmekle beraber, kitabede sultan adına yer verilmemiştir.

Selçuklu minareleri arasında, Minar Ali (Fot. 12), Ziyar, Sarıban ve Rahrevan gibi mimari yapı, tezyinat ve yükseklik itibari ile en iddialı olan minarelerde inşa kitabelerinin bulunmaması dolayısıyla, bani, usta, tarih gibi bilgilere ulaşamamız, sanat tarihi açısından bir şanssızlık olduğu kadar, dönemin sanat anlayışı bakımından da oldukça anlamlıdır. O iddialı eserleri verenlerin, kendi adlarını en okunabilecek yere ve tüm yapının yok olmasından sonra bile varlığını sürdüreceği şekilde nakşetmeleri haklarıydı.

Kitabelerde iki sultanın adı ile birlikte, bu iki sultana ait olmak üzere doğrudan Halife ile ilgili iki unvana yer verilmiştir. Bu unvanlar Yemînu Halîfetillah (Halifenin Sağ kolu) ve Kasîmu Emiri'l-Müminîn (Müminlerin Emirinin güç ortağı)'dir.

Sadece Ardistan Mescid-i Cuması asıl mihrabında, İsrâ, Hac, Mu'minûn, İbrahim, Âl-i İmrân, Hûd gibi altı farklı sureden ayetler bulunmaktadır. Bu yazılar kufi ve sülûs, iki farklı karakterdedir.

O dönem kitabe geleneğine uygun ancak dikkat çeken bir uygulama da inşa bilgileri, ayetler, dua ve dini içerikli ifadeler dışında şiir, kelâmı kibar gibi ifadeler bulunmamasıdır.

Büyük Selçuklu döneminde düşmanların başka din ve milletlerden değil iç kavgalar, mezhep kavgaları olması dolayısıyla, kitabelerde mezhebi vurgu oldukça güçlü olarak hissedilmektedir.

Hız. Peygamber sonrası ilk dört Halife'ye buğz edenleri tekfir eden ifadeler, bu anlamda ele alınabilir.

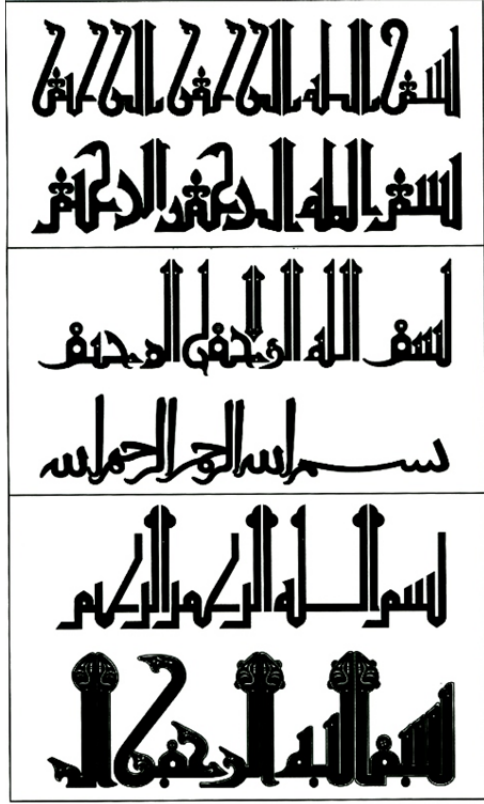
İsfahan Mescid-i Cuması kuzey taçkapısı kitabesi dışında, Selçuklu döneminde İsfahan'da bir onarım kitabesi olmaması anlamlıdır. Bu durum, iç kavgalar veya devletin yapıların harap olup onaracakları kadar uzun ömrü olmayışıyla izah edilebilir.

İran'da Büyük Selçukluların başkentleri İsfahan'da olgunlaştırdıkları kitabe geleneği diğer Selçuklu devletleri ile birlikte Anadolu'da da karşılık bulmuş ve gelişerek devam etmiştir.

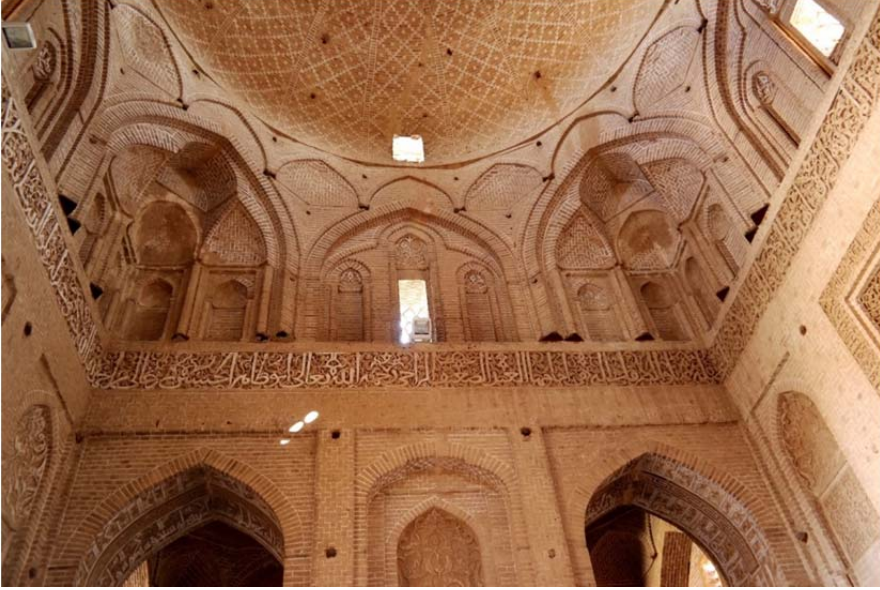
KAYNAKÇA

- An Ancylopedia of the Iranian Historical Monuments In The Islamic Era / 2, Mosques*, Tahran, 1378,, s. 64.
- Azizpour, Shadabe, Kakhki, Ahmad Salehi, *Motifs and Inscriptions of Great Mosques From Golpayegan Ardestan and Zaware*, Isfahan 1392.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c. 1, DBB Yay., Ankara 1996.
- Blair, S. Shila, *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*, New York: Leiden, 1992.
- Çaycı, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz yay., İstanbul 2008.
- Grohmann, Adolf, "The Origin and Early Development of Floriated Kūfic", *Ars Orientalis*, Vol. 2 (1957), pp. 183-213,
- Hartmann, Angelika, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 142-143.
- <http://www.iranicaonline.org/articles/epigraphy-iii>, 11.08.2019.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, MEB Yay., İstanbul 1973.
- Honarfar, Lotfollah, *Gencine-i Âsâr-i Târihî-yi İsfahan*, Tehran 1350.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, Bilge Kültür Snat Yay., İstanbul 2011.
- Muhammedî, Meryem– Mollazâde, Kâzım, "Mescid-i Câmi' İsfahan", *An Ancylopedia of the Iranian Historical Monuments In the Islamic Era / 2, Mosques*, Tahran, 1378, s. 65.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Haz., Mehmet Altay Köymen, TTK yay., 2. Baskı, Ankara 2013.
- Öney, Gönül, *Ankara Arslanhane Camii*, Ankara 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, "Kâim-Biemrillah", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 210-211.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, c. 22, İstanbul 2000, s. 497-502.
- Özkurt, Kemal, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van 2005.
- Rağıb el-, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Terc. A. Güneş, M. Yolcu, Çıra yay., İstanbul 2012.

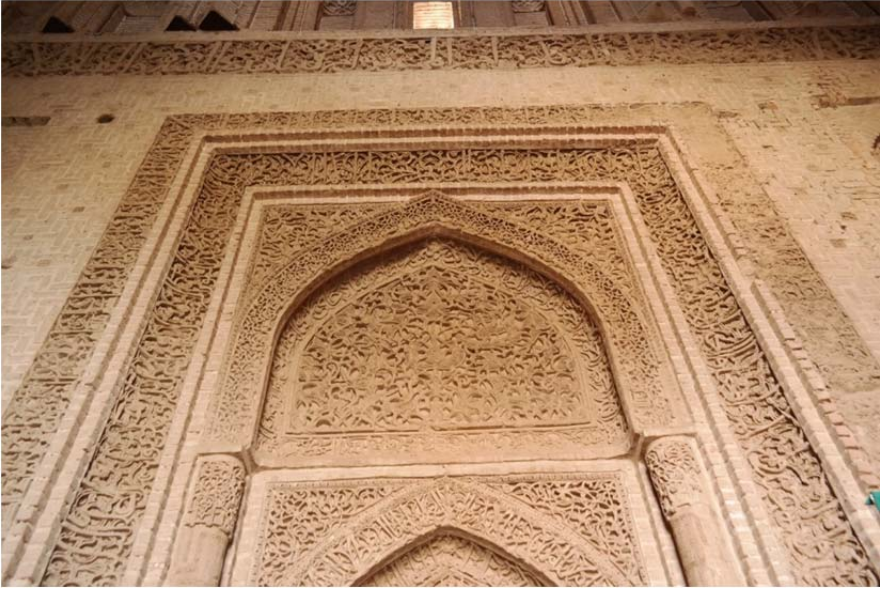
- Seccâdî, Ali, *Seyr-i Tahavvul-i-Mihrâb der Mi'mârîyi İslâmî-yi Îrân Ez Âgez tâ Hamle-i Moğol*, I, Tahran, 1375.
- Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Tezcan, Hülya, Tezcan, Turgay, *Türk Sancak Alemleri*, Ankara 1992.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit, *Erken Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Ankara 2001.
- Uluçay, M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 4. Basım, Ötüken Yay., İstanbul 1976.
- Yardımlı, Ali, *Alanya Kitabeleri Tesbit Tescil Tasnif ve Değerlendirme*, İFC Yay., İstanbul 2002.
- كاخكي احمد صالحی، عزیزپور شادابه ، آریایی افروز رحیمی ، "شناخت و ویژگی های معماری و کتیبه های دوره سلجوقی گنبد تاج الملك مسجد جامع اصفهان"، *فصلنامه اثر*، پیاپی ۶۴ (بهار ۱۳۹۳)، صص ۴۹- 66 .
- شادابه عزیزپور – احمد صالحی کاخکی، *نقوش و کتیبه های مساجد جامع گل پایگان اردستان و زواره، اصفهان 1392*، ص. 44.
- محمدحسین حلیمی، *زیبایی شناسی خط در مسجد جامع اصفهان*، اصفهان ۱۳۹۰.
- مریم مسّاحی خوراسگانی، *مطالعه تطبیقی اجرای کتیبه های کوفی آجری در پنج بنای سلجوقی در اصفهان*، *دوفصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر سال ششم*، شماره دوازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹5، صص. 27-40.

Çizim 1 Gülpayegan Ardistan Zevvare Mescid-i Cumaları Besmele, Azizpour'dan

Fotoğraf 1 Ardistan Mescid-i Cuması İç Mekan

Fotoğraf 2 Ardistan Mescid-i Cuması Mihrap

Fotoğraf 3 Ardistan Mescid-i Cuması Güney Eyvan

Fotoğraf 4 Çihil Duhteran Minaresi Kaidede Kufi Kitabe

Fotoğraf 5 Çihil Duhteran Minaresi Gövdede Sülüs Kitabe

Fotoğraf 6 Gülpayegan Mescid-i Cuması Mihrap

Fotoğraf 7 Gülpayegan Mescid-i Cuması Kubbe Yazı Kuşağı Detay

Fotoğraf 8 İsfahan Mescid-i Cuması Kubbe Eteğinde Yazı Kuşağı Detay

Fotoğraf 9 İsfahan Mescid-i Cuması Terken Hatun Kubbesi

Fotoğraf 10 İsfahan Mescid-i Cuması Terken Hatun Kubbesi Detay

Fotoğraf 11 İsfahan Mescid-i Cuması Terken Hatun Kubbesi Yazı Detay

Fotoğraf 12 Minar Ali Şerefesi

Fotoğraf 13 Sin Camii Mihrabı

Fotoğraf 14 Sin Minaresi Çini Kitabe

Fotoğraf 15 Zevvare Mescid- Cuması Mihrap

Fotoğraf 16 Zevvare Mescid-i Cuması Avluda Kitabe

Fotoğraf 17 Zevvare Pamınar Kitabe